

Doen, Praten en Bewegen

Theoretische verantwoording

Marieke Tjallema, Froukje Joosten

1. Inleiding

Doen, Praten & Bewegen is ontstaan naar aanleiding van vragen vanuit de Rotterdamse kindercentra. Tijdens de implementatie van Rakkertjes¹ (2005) bleek er onder pedagogisch medewerkers een grote behoefte te bestaan aan gebruiksvriendelijke observatielijsten om kinderen te volgen.

Naar aanleiding van deze behoefte heeft de CED-Groep *Doen, Praten & Bewegen* ontwikkeld in opdracht van de afdeling Jeugd, Onderwijs en Samenleving (JOS) van de gemeente Rotterdam. *Doen, Praten & Bewegen* is een werkwijze geworden, waarmee pedagogisch medewerkers of gastouders de ontwikkeling planmatig en gericht kunnen stimuleren. *Doen, Praten & Bewegen* past in een breed scala aan methodieken en producten ontwikkeld door de CED-Groep, waarbij planmatig werken in kindercentra centraal staat.²

In dit artikel staan de volgende vragen centraal, namelijk:

- Op welke theoretische uitgangspunten is *Doen, Praten & Bewegen* gebaseerd?
- Sluit de werkwijze aan bij recente opvattingen over pedagogische kwaliteit in kindercentra en ontwikkelingsstimulering van kinderen in de voorschoolse periode?
- Kan *Doen, Praten & Bewegen* een bijdrage leveren aan vroegtijdige signalering van ontwikkelingsproblemen?

In de eerste paragraaf zullen de aanpak en materialen van *Doen, Praten & Bewegen* aan de orde komen. Daarna volgt een paragraaf over de algemene theoretische achtergrond. In deze paragraaf wordt ingegaan op de manier waarop de werkwijze een bijdrage kan leveren aan pedagogische kwaliteit in kindercentra, het vergroten van de deskundigheid van pedagogisch medewerkers, het voorkomen van achterstanden en vroegtijdige onderkenning van ontwikkelingsproblemen.

Daarna volgt een paragraaf over de theoretische uitgangspunten van de verschillende onderdelen van *Doen, Praten & Bewegen*. Hier wordt beschreven op welke uitgangspunten de observatielijsten, het protocol handelingsplan, de handelingssuggesties en de training zijn gebaseerd en welke ontwikkelingspsychologische theorieën hieraan ten grondslag liggen.

In de laatste paragraaf wordt afgesloten met een conclusie en aanbevelingen.

---

¹ Rotterdamse aanpak jonge kinderen in de kinderopvang: Een training en traject om planmatig te werken aan sociale competentie bij peuters in de Rotterdamse voorscholen.

² Voorbeelden hiervan zijn het VVE-programma *Uk & Puk*, het begeleidingsaanbod rond zorg in kindercentra (*Zorg in Praktijk*, opleiding tot *Zorgcoach*), de trainingen *Pedagogisch handelen in de babygroep* en *Signaleren*, of de uitgaven *Samenspelen met baby's* en *Sociaal spel*.

2. Doen, Praten & Bewegen

Doelstelling

Het doel van *Doen, Praten & Bewegen* is:

- De ontwikkeling van kinderen tussen 0 en 4 jaar in kindercentra of bij gastouderopvang te volgen ten einde de ontwikkeling goed te kunnen begeleiden.
- De ontwikkeling te volgen ten einde een bijdrage te leveren aan vroegtijdige onderkenning van opvallendheden in de ontwikkeling.
- Pedagogisch medewerkers en gastouders ondersteunen in het planmatig volgen en stimuleren van de ontwikkeling van kinderen van 0-4 jaar in kindercentra.

Doelgroep

Doen, Praten & Bewegen richt zich op kinderen tussen de 0 en 4 jaar, die in kindercentra of bij gastouders worden opgevangen.

Werkwijze

Doen, Praten & Bewegen is een werkwijze om planmatig te werken aan ontwikkelingsstimulering en bestaat uit drie observatielijsten om de ontwikkeling van individuele kinderen en de groep in kaart te brengen op het gebied van de sociale competentie, de spraak- en taalontwikkeling en de motoriek. Daarnaast is er per ontwikkelingsgebied een handleiding met suggesties om de ontwikkeling doelgericht te stimuleren. Het protocol handelingsplan uit de handleidingen dient als leidraad voor de te nemen stappen in het planmatig werken en zo nodig verwijzen van kinderen naar externe deskundigen.

De Materialen

- *Zo Doe Ik* Observatielijst Sociale Competentie voor baby's en peuters
- Handleiding *Zo Doe Ik*
- *Zo Praat Ik* Observatielijst Spraaktaalontwikkeling voor baby's en peuters
- Handleiding *Zo Praat Ik*
- *Zo Beweeg Ik* Observatielijst Motoriek voor baby's en peuters
- Handleiding *Zo Beweeg Ik*
- *Doen, Praten, Bewegen* Brochure met suggesties hoe de drie lijsten samen te gebruiken
- *Doen, Praten, Bewegen Thuis* Diskette met kopieerbladen voor ouders
- Begeleidersdraaiboek *Doen, Praten & Bewegen*
- Draaiboek Train-de-trainer *Doen, Praten & Bewegen*

Werkveld

De materialen van *Doen, Praten & Bewegen* zijn gericht op pedagogisch medewerkers en gastouders. Er is bewust voor gekozen om de materialen direct op de pedagogisch medewerkers en gastouders³ te richten (en dus niet op hun leidinggevendenden), omdat de vaardigheden van pedagogisch medewerkers en gastouders op het gebied van het ondersteunen en stimuleren van kinderen (individueel en in de groep) over het algemeen gezien worden als de kern van pedagogische kwaliteit (NCKO, 2008).

---

³ Voor de leesbaarheid zal in de volgende paragrafen slechts gesproken worden over kindercentra en pedagogisch medewerkers. Hiermee worden respectievelijk ook de gastouderopvang en de gastouders bedoeld.

Bij de ontwikkeling van *Doen, Praten & Bewegen* zijn in een vroeg stadium pedagogisch medewerkers betrokken om de gebruiksvriendelijkheid te bevorderen. Uitgangspunt hierbij was dat een grotere gebruiksvriendelijkheid de kans vergroot dat de werkwijze eenduidig en consequent wordt toegepast. Tijdens de ontwikkelfase hebben verschillende peuterspeelzalen en kinderdagverblijven de observatielijsten en handelingssuggesties uitgeprobeerd op duidelijkheid en praktische uitvoerbaarheid. Op grond van suggesties en feedback uit het werkveld zijn de materialen verder ontwikkeld.

Doordat *Doen, Praten & Bewegen* in samenwerking met de praktijk is ontwikkeld, past de werkwijze naadloos binnen de dagelijkse werkzaamheden in kindercentra. Hierdoor wordt er efficiënt met de tijd en kennis van de pedagogisch medewerkers omgegaan en zijn er maar weinig extra middelen nodig voor het gebruik van *Doen, Praten & Bewegen*. Daarmee is de kosteneffectiviteit van de werkwijze dus groot.

Ouders

Doen, Praten, Bewegen Thuis bestaat uit informatiebladen voor ouders. De bladen geven achtergrondinformatie per ontwikkelingsgebied en ontwikkelingsfase (parallel lopend aan de afnamemomenten van *Doen Praten & Bewegen*). Daarnaast worden er suggesties gegeven hoe de ouders thuis de ontwikkeling van hun kind kunnen stimuleren door middel van informele leerervaringen. Grootschalig en langdurig onderzoek in Engeland, *Effective Provision of Preschool Education (EPPE)* wijst uit dat een ondersteunend en stimulerend gezinsklimaat zorgt voor een betere start in het onderwijs en dat dit ook op langere termijn (einde basisonderwijs) nog invloedrijk is. (Sylva e.a. 2004) De informatiebladen zijn bedoeld ter informatie voor de ouders en om hen speelse en alledaagse suggesties te geven voor het stimuleren van de ontwikkeling van hun kind. Zo kunnen pedagogisch medewerkers/gastouders en ouders ook samenwerken aan een plan van aanpak, als de pedagogisch medewerker signaleert dat de ontwikkeling van een kind uit de groep op een bepaald gebied wat achter blijft. Verwacht wordt dat wanneer er zowel op het kindercentrum als thuis aandacht wordt besteed aan de ontwikkeling, de effectiviteit groter is. Er ontstaat samenhang tussen de wereld thuis en die op het kindercentrum. Dat geeft houvast en maakt het gemakkelijker voor het kind om de wereld om zich heen te begrijpen.

Deskundigheid

Omdat *Doen, Praten & Bewegen* uitgevoerd door pedagogisch medewerkers is er een training om de werkwijze over te dragen. En gerichte opleiding draagt immers bij aan de kwaliteit van de opvang, doordat pedagogisch medewerkers met meer scholing beter in staat zijn om bewust en doelgericht te handelen en minder blijven steken in routinematig en intuïtief werken. (Peeters, 2008 in: Factsheet Kinderopvang, NJi).

De training *Doen, Praten & Bewegen* bestaat uit vijf bijeenkomsten voor de pedagogisch medewerkers en een intake en een voortgangsoverleg met de leidinggevende(n).

In de training worden de stappen van het planmatig werken toegelicht en wordt er achtergrondinformatie over de ontwikkeling van nul tot vier jaar gegeven. De onderwerpen die aan de orde komen zijn: observeren, signaleren, een handelingsplan maken, praten met ouders, evalueren, ontwikkelingsstimulering (met o.a. de interactievaardigheden en handelingssuggesties), en achtergrondinformatie over het normale ontwikkelingsverloop van de motorische ontwikkeling, de sociaal-emotionele ontwikkeling en de taalspraakontwikkeling. De leidinggevenden worden ook geschoold om de implementatie van de werkwijze op de groepen te

kunnen vormgeven en zorg te kunnen dragen voor continuïteit en consolidatie van *Doen, Praten & Bewegen*.

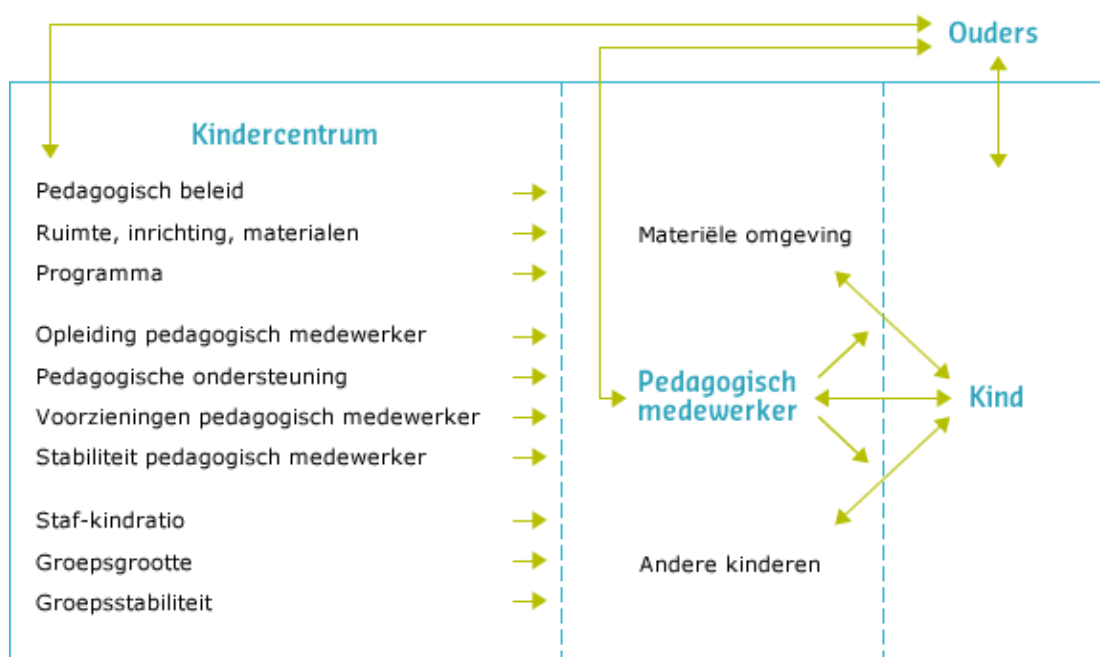
3. Algemene theoretische achtergrond

Doen, Praten & Bewegen is een werkwijze die zich richt op het vergroten van de ontwikkelingskansen van kinderen. Daarmee is de werkwijze preventief van aard. In deze paragraaf wordt ingegaan op welke factoren *Doen, Praten & Bewegen* zich richt om de ontwikkelingskansen van kinderen in kindercentra te vergroten.

Pedagogische kwaliteit

Het welbevinden en de ontwikkeling van kinderen in kindercentra is afhankelijk van verschillende factoren (kindfactoren en omgevingsfactoren) die met elkaar interacteren. Zoals voor de hand ligt, blijkt de pedagogische kwaliteit van het kindercentrum dat het kind bezoekt een cruciale factor te zijn. Kinderopvang kan een positief effect laten zien op de ontwikkeling van jonge kinderen en daarmee hun startpositie in het basisonderwijs verbeteren (Leseman 2002). Dit geldt met name voor kinderen die in hun thuissituatie weinig in hun ontwikkeling worden gestimuleerd en alleen dan als de opvang van hoge kwaliteit is (Yzendoorn e.a., 2004). In onderstaande paragraaf wordt uitgelegd hoe de verschillende aspecten, waarvan bekend is dat zij de pedagogische kwaliteit beïnvloeden, worden uitgewerkt in *Doen, Praten & Bewegen*.

Ontwikkeling ontstaat mede door de wisselwerking met de omgeving. Riksen-Walraven (2004) heeft een model ontwikkeld waardoor duidelijk wordt hoe de opvang in een kindercentrum van invloed is op de ontwikkeling van het kind.

Model van factoren die direct of indirect van invloed zijn op het welbevinden en de ontwikkeling van een kind in de kinderopvang (Riksen-Walraven, 2004)

De kwaliteit van de verschillende factoren die hierbij genoemd worden onder 'Kindercentrum' bepalen samen hoe de kwaliteit van de opvang is. In de handelingssuggesties die zijn opgenomen in de Handleidingen van *Doen, Praten & Bewegen* wordt aandacht besteed aan de verschillende aspecten die in dit model van Riksen-Walraven genoemd worden.

Het Nederlands Consortium Kinderopvang (NCKO) onderzoekt op grond van dit model de kwaliteit van de kinderopvang in Nederland. In 2008 heeft het NCKO opnieuw een daling geconstateerd van de algemene proceskwaliteit in de kinderopvang (bestaande uit: ruimte/meubilering, taal, activiteiten, interacties en programma). Opvallend in dit onderzoek is dat de pedagogische kwaliteit, gemeten op de schaal 'Interacties' significant is gedaald ten opzichte van 2005. Deze interactievaardigheden worden over het algemeen gezien als de kern van pedagogische kwaliteit (aansluitend bij theorieën over gehechtheid). Het gaat hierbij met name om een daling in de interactievaardigheden 'praten en uitleggen', 'ontwikkelingsstimulering' en 'begeleiding van interacties tussen kinderen'.

Doen, Praten & Bewegen bestaat uit ingrediënten om de proceskwaliteit te verhogen. In de handleidingen worden door middel van de *Handelingssuggesties* per afnamemoment aanwijzingen gegeven voor het inrichten van de ruimte, gebruik van materiaal en het aanbieden van activiteiten. Daarbij worden expliciete aanwijzingen gegeven ten aanzien van de zogenaamde interactievaardigheden van pedagogisch medewerkers. De activiteitenbeschrijving is zo opgesteld dat het pedagogisch medewerkers steeds stimuleert om sensitief responsief gedrag te laten zien en activiteiten af te stemmen op wat het kind aankan en waar zijn interesse ligt. De pedagogisch medewerker blijkt een kind rechtstreeks te beïnvloeden met haar interacties met het kind zelf, maar ook grotendeels de kwaliteit van de interacties tussen de kinderen onderling en de kwaliteit van hun ervaringen met het aanwezige spelmateriaal te bepalen (Gevers Deynoot-Schaub, 2009). De achtergrondinformatie die in de handleiding wordt gegeven over het ontwikkelingsverloop in een bepaalde periode, ondersteunt de aandacht voor ontwikkelingsstimulering die aansluit bij het niveau van het kind.

Pedagogisch kader 0-4

In het Pedagogisch kader kindercentra 0-4 (Singer, Kleerekoper, 2009) wordt de pedagogiek voor Nederlandse kindercentra beschreven. Het biedt een beschrijving hoe kindercentra leer- en ontwikkelingsmogelijkheden voor kinderen kunnen creëren en het geeft richting aan hoe kindercentra pedagogische kwaliteit kunnen bieden. *Doen, Praten & Bewegen* sluit aan bij de algemene uitgangspunten van het Pedagogisch kader, zoals:

- Kindercentra hebben de taak om te zorgen voor een veilige en gezonde omgeving.
- Kindercentra delen de zorg en opvoeding met ouders. Daarbij houden ouders altijd de eindverantwoordelijkheid over hun kind, maar hebben kindercentra de taak om te signaleren wanneer het kind bedreigd wordt in zijn ontwikkeling.
- Kinderen leren spelend en actief in relatie met hun omgeving.
- Pedagogisch medewerkers hebben een actieve rol in het scheppen van voorwaarden voor leren en ontwikkelen. Ze maken gebruik wanneer kansen voor spel, leren en interactie zich voordoen en creëren kansen door activiteiten aan te bieden.
- In kindercentra wordt de aandacht evenwichtig wordt verdeeld over de verschillende aspecten van de ontwikkeling.
- In kindercentra is zowel aandacht is voor de eigenheid en individuele behoeften van het kind, als voor het feit dat ieder kind deel uit maakt van de groep.
- In kindercentra is ruimte en respect voor de diversiteit in achtergronden en mogelijkheden van de kinderen die het kindercentrum bezoeken.
- Kindercentra sluiten in de zorg en opvoeding aan bij de ontwikkeling van het kind en helpen het kind de competenties te ontwikkelen die het nodig heeft in een volgende fase of op de basisschool.

In het pedagogisch kader wordt een onderscheid gemaakt tussen verzorg-leeractiviteiten en speel-leeractiviteiten. Bij de eerste activiteiten gaat het om de leerervaringen die kinderen opdoen tijdens de dagelijkse verzorgingsmomenten, zoals bijvoorbeeld bij het verschonen of tijdens het eten. Bij speel-leeractiviteiten gaat het meer om speelse activiteiten die pedagogisch medewerkers met kinderen kunnen doen om de ontwikkeling te stimuleren. In de handelingssuggesties van *Doen, Praten & Bewegen* is aandacht voor beide activiteiten, waarbij bij de eerste meer de nadruk ligt op het inspelen op spontane situaties en hiervan een leersituatie weten te maken. Bij de tweede soort activiteiten gaat het meer om het bewust creëren van een rijke leeromgeving om de ontwikkeling te stimuleren.

Voorbeeld van een handelingssuggestie uit Zo Praat Ik tijdens een verzorgactiviteit: Stimuleer het kind om taal te gebruiken. Als hij bijvoorbeeld bij je komt staan met zijn open jas, vraag hem dan wat hij wil. Wijst hij naar zijn jas. Zeg dan: 'Ja, ik zie het. Je jas is open. Wil je iets vragen?' Beloon het meteen als hij iets zegt. Maak een grapje als hij de vraag niet stelt. 'Wilde je vragen of ik even op je buik wil kriebelen? Kom maar hoor, dat doe ik voor je.' Help hem een beetje als het echt niet lukt: 'Of wilde je vragen of ik je rits wil dichtdoen?' 'Dat ik dat nou niet snapte!'

Voorbeeld van een handelingssuggestie als speel-leeractiviteit uit Zo Praat Ik: Maak gekke geluiden en doe elkaar na. Sis als een slang, grom als een leeuw, balk als een ezel. Doe het geluid van een rijdende auto na. Geef kusjes. Elke klank vraagt een andere stand van je mond. Door veel te oefenen, worden de spieren vanzelf sterker.

Vroegtijdige onderkenning

Kindercentra krijgen vaak een functie toebedeeld binnen het jeugdbeleid van gemeenten. Ze worden beschouwd als vindplaats om vroegtijdig ontwikkelingsproblemen te signaleren (Wet op de jeugdzorg, 2005). Uit literatuuronderzoek (kind en gezin, 2010) blijkt het belang van vroegtijdige onderkenning van ontwikkelingsproblemen. Het ontdekken van ontwikkelingsproblemen of- stoornissen in een later stadium van de ontwikkeling kan ertoe leiden dat een kind ook later in het goede zorg- en schooltraject komt. Hierdoor is de kans op het ontstaan van secundaire gedrags- en opvoedingsproblemen groter. Uiteindelijk kan dit tot gevolg hebben dat er nog meer problemen ontstaan in het ontwikkelingsverloop met alle gevolgen van dien. Een lager niveau van ontwikkeling veroorzaakt een afname van de kans op volwaardige integratie in de maatschappij en minder kans op een volledige ontplooiing (kind en gezin, 2010).

Doen, Praten & Bewegen kan behulpzaam zijn bij het signaleren van ontwikkelingsproblemen. Subjectieve beoordeling van pedagogisch medewerkers over de ontwikkeling van een kind maakt plaats voor objectieve beoordeling, doordat de observatielijsten een instrument zijn waarmee de ontwikkeling zichtbaar kan worden gemaakt. Hierbij moet wel worden benadrukt dat *Doen, Praten & Bewegen* geen diagnostisch instrument is. De uitkomst van de observatielijsten kan leiden tot het signaleren van opvallendheden in de ontwikkeling, waarna het kindercentrum ouders kan adviseren voor verder onderzoek naar externe deskundigen te gaan. De ouders zijn uiteindelijk verantwoordelijk voor hun kind en bepalen wat ze met eventuele signalen van het kindercentrum doen.

Effectiviteit van programma's

Uit de literatuur blijkt dat een aantal factoren cruciaal is voor het vergroten van ontwikkelingskansen van kinderen tussen de nul en vier jaar. In kindercentra kunnen programma's een positieve rol spelen, wanneer er een combinatie van een aantal van de volgende factoren aanwezig is:

- Deskundige groepsleiding,
- Kleine groepen met een hoog leidster-kind-ratio,
- Een taalrijke omgeving,
- Een leeftijdsadequaat programma en stimulerende materialen in een kindveilige setting,
- Warme, responsieve interacties tussen de groepsleiding en de kinderen,
- Een hoog en consistent niveau van betrokkenheid bij de kinderen.

(Center on the Developing Child, Harvard University, 2011)

Doen, Praten & Bewegen sluit aan bij deze factoren. De training en de materialen dragen bij het vergroten van de deskundigheid van pedagogisch medewerkers en helpen hen meer responsief gedrag te laten zien. Door de werkwijze van *Doen, Praten & Bewegen* worden de pedagogisch medewerkers gestimuleerd om doelgericht te werken aan ontwikkeling. De handelingssuggesties zijn gericht op het vergroten van een taalrijke en stimulerende omgeving voor kinderen in aansluiting op hun ontwikkelingsniveau. Om te leren is het belangrijk dat kinderen zich betrokken voelen bij wat ze doen. Spel is daarom een goede ingang om de ontwikkeling te stimuleren. Spel impliceert immers plezier en intrinsieke motivatie. Bij de handelingssuggesties van *Doen, Praten & Bewegen* is veel aandacht voor het tempo waarin het kind nieuwe ervaringen kan verwerken. Afstemming van de pedagogisch medewerker op het kind is hierbij essentieel.

Voorbeeld uit de handleiding:

De informatieverwerking van een baby verloopt nog traag. Hij heeft eerst de tijd nodig om wat er gebeurt in zich op te nemen om er vervolgens op te kunnen reageren. Geef de baby dus de tijd die hij nodig heeft. Dat betekent dat je handelingen overdreven doet in een langzaam tempo. Zo kan de baby je goed volgen. Wacht tot de baby een reactie geeft. Verwacht op deze leeftijd een kleine, subtiele reactie, zoals ergens heen kijken, trappelen of spartelen.

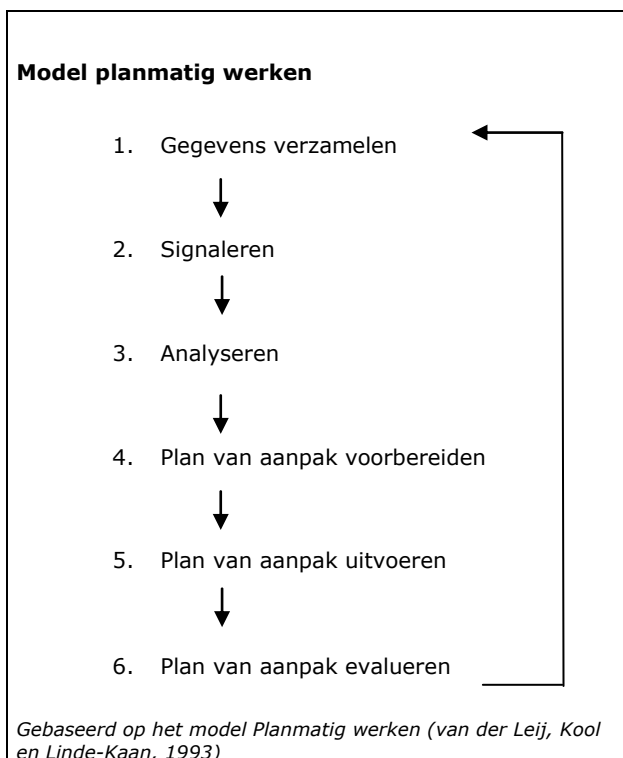

4. Theoretische uitgangspunten

In deze paragraaf wordt ingegaan op de theoretische uitgangspunten waarop de observatielijsten, het handelingsgericht werken en handelingsuggesties zijn gebaseerd en welke keuzes daarbij gemaakt zijn. In het eerste deel komen de algemene aspecten aan de orde. In het tweede deel wordt ingegaan op de achtergronden per ontwikkelingsgebied.

Planmatig werken

De ontwikkeling in kaart brengen is geen doel op zich. Het staat in dienst van de doelstelling om de ontwikkeling goed te kunnen begeleiden en de opvallendheden in de ontwikkeling vroegtijdig op te sporen. Om aan deze doelstelling te werken wordt het model 'Planmatig werken' (van der Leij, Kool en Linde-Kaan, 1993) gehanteerd. Met behulp van dit model doorloopt de pedagogisch medewerker steeds een aantal stappen die haar helpen om de ontwikkeling van een individueel kind of van een groepje kinderen planmatig te begeleiden. Dit model is in *Doen, Praten & Bewegen* uitgewerkt in het 'Protocol handelingsplan' dat is opgenomen in de handleiding bij elke lijst.

Tijdens de training *Doen, Praten & Bewegen* krijgen kindercentra ondersteuning bij de implementatie van dit model. Dit betekent dat de training voorwaardelijk is voor het verbeteren van de pedagogische kwaliteit met *Doen, Praten & Bewegen*. In grote lijnen is de werkwijze als volgt: de pedagogisch medewerker verzamelt gegevens door het invullen van de observatielijst (stap 1). Aan de hand van de verzamelde gegevens bekijkt de pedagogisch medewerker hoe de ontwikkeling van het kind verloopt (stap 2). Er kan sprake zijn van een normale ontwikkeling, een voorsprong in de ontwikkeling of een achterstand in de ontwikkeling. Wanneer er sprake is van opvallendheden in de ontwikkeling, is er sprake van een signaal dat de pedagogisch medewerker nader dient te analyseren (stap 3). Op grond van de analyse wordt een plan van aanpak gemaakt (stap 4). In dit plan zet de pedagogisch medewerker op papier wat het doel is, wie het plan gaat uitvoeren, in welke situatie, gedurende welke periode en op welke manier. Ter

inspiratie van het plan van aanpak kunnen de handelingssuggesties van *Doen, Praten & Bewegen* gebruikt worden. Vervolgens gaat de pedagogisch medewerker het plan van aanpak uitvoeren (stap 5). Na evaluatie (stap 6) wordt vastgesteld of het plan van aanpak voldoende heeft opgeleverd. Zo niet, dan is er opnieuw sprake van een signaal en worden de stappen opnieuw doorlopen.

Normale ontwikkeling:

Wanneer de pedagogisch medewerker de lijst heeft ingevuld, bekijkt ze de uitkomst. Wanneer ze de meeste items met 'ja' heeft kunnen scoren, kijkt ze een lijst verder. Bij een normale ontwikkeling zal het kind bij de volgende deellijst weinig tot geen ja-scores meer laten zien. Door analyse van de gegevens (stap 3) krijgt de pedagogisch medewerker zicht op wat het kind al kan en wat nog niet. Zo kan ze in haar activiteitenaanbod (plan van aanpak voorbereiden, stap 4 van het model Planmatig werken) goed aansluiten bij waar het kind aan toe is om te leren. Kinderen leren vooral wanneer de aangeboden activiteiten aansluiten bij de 'zone van naaste ontwikkeling' van het kind (Vygotsky, 1969). Dat wil zeggen: niet teveel, maar ook niet te weinig eisen (Leseman, 2004). De handelingssuggesties van *Doen, Praten & Bewegen* geven tips en ideeën hoe pedagogisch medewerkers de ontwikkeling kunnen stimuleren.

Ontwikkelingsvoorsprong:

Heeft het kind op de volgende deellijst(-en) ook weer een aantal ja-scores dan kan de pedagogisch medewerker onderzoeken op welk gebied het kind in vergelijking met leeftijdsgenoten voorloopt in de ontwikkeling. Ook hierop kan ze dan weer aansluiten met haar activiteitenaanbod.

Ontwikkelingsachterstand:

Op grond van de uitkomst kan de pedagogisch medewerker echter ook signaleren dat het kind zich in een bepaald aspect van de ontwikkeling wat langzamer ontwikkelt dan leeftijdsgenoten. Dit 'signaal' analyseert ze met behulp van ingevulde lijst, een verlengde observatie van het desbetreffende gedrag van het kind en in overleg met de ouders en collega's (stap 3 van het model planmatig werken). Hierbij moet de pedagogisch medewerker in acht nemen dat veel factoren van invloed zijn op het gedrag, die niet allemaal iets zeggen over de ontwikkelingsmogelijkheden van het kind. Een kind kan bijvoorbeeld weinig praten doordat het erg verlegen is als nieuwkomer in het kindercentrum.

Op grond van de analyse stelt de pedagogisch medewerker een plan van aanpak op en voert deze gedurende een vastgestelde periode uit. Wanneer uit de evaluatie blijkt dat er blijvend sprake is van zorgen over het ontwikkelingsverloop, is er opnieuw sprake van een signaal. Dit signaal kan bijdragen aan vroegtijdige onderkenning van een eventueel ontwikkelingsprobleem of eventuele ontwikkelingsstoornis. Het kindercentrum heeft hierbij alleen een signalerende taak. Voor verdere diagnostiek en advies worden de ouders met het kind verwezen naar externe deskundigen (bijvoorbeeld het Consultatiebureau, een logopedist, kinderfysiotherapeut of Bureau Jeugdzorg).

Planmatig werken op groepsniveau

De verzamelde gegevens van de observatielijsten kunnen ook op groepsniveau worden geanalyseerd, zodat het activiteitenaanbod optimaal afgestemd kan worden op de groep. Er kan bijvoorbeeld gesignaleerd worden dat de meeste kinderen van de groep een ontwikkelingsachterstand laten zien op het gebied van taal. Op dit moment kan het activiteitenaanbod zo worden opgezet dat er veel ruimte is voor extra taalstimulering.

Ontwikkeling en gedrag

Ontwikkeling ontstaat bij een kind in een dynamische wisselwerking tussen aanleg, rijping (nature), levensomstandigheden (nurture) en de actieve inbreng van het kind zelf. Deze wisselwerking is een interactioneel proces. Hierbij ontplooit een kind zich binnen zijn eigen mogelijkheden en komt ontplooiing tot stand door het opdoen van ervaringen. Daarbij gaat het ook om een wisselwerking waarbij niet alleen de omgeving bepaald gedrag bij het kind uitlokt, maar het kind door zijn manier van doen ook weer bepaalde reacties in zijn omgeving oproept. (Kohnstamm, 2002)

In de loop van de ontwikkeling laat het kind een toename zien in het aantal mogelijkheden van functioneren, tevens vertoont het nieuw en ander gedrag. Gedrag dat het kind in staat stelt om in de specifieke ontwikkelingsfase waarin het zich bevindt, zo goed mogelijk afgestemd te zijn op zijn omgeving en daarmee de kansen op een goede overleving zo groot mogelijk te maken. (Laurent de Angulo, 2005). Ontwikkeling wordt dus zichtbaar door verandering in gedrag en wordt in kaart gebracht door concreet gedrag te beschrijven. De observatiepunten in de observatielijsten van *Doen, Praten & Bewegen* bestaan dan ook uit gedragingen die het kind laat zien in een bepaalde ontwikkelingsfase op een bepaald ontwikkelingsgebied. Dit beschreven gedrag is positief geformuleerd, dat wil zeggen gericht op wat het kind al kan. De items van de lijsten bestaan uit concreet observeerbaar gedrag, zodat er zo min mogelijk ruimte is voor eigen interpretatie. Zo is de kans dat de lijst werkelijk iets zegt over de ontwikkeling van het kind zo groot mogelijk.

Het gedrag is zo gekozen dat het in het kindercentrum te observeren is en zo beschreven dat pedagogisch medewerkers de lijst zelf kunnen afnemen.

Voorbeeld van een item uit Zo Beweeg Ik:

Hurkt neer om speelgoed te bekijken en/of om speelgoed op te rapen van de grond en bewaart hierbij zijn evenwicht.

Bij de opzet van de observatielijsten is ernaar gestreefd om de kennis van de pedagogisch medewerkers over de kinderen van hun groep optimaal te benutten. Omdat in de items gedrag wordt beschreven dat over het algemeen regelmatig voorkomt tijdens de dagelijkse gang van zaken in een kindercentrum, kunnen pedagogisch medewerkers veel items direct beantwoorden met *Ja* of *Nee*. Ze kennen het doen en laten van het kind immers meestal al goed. Wanneer de pedagogisch medewerkers echter twifelen of een kind bepaald gedrag al dan niet laat zien, geeft de setting van het kinderdagverblijf of de peuterspeelzaal veel gelegenheid om het gedrag alsnog te observeren of bij het kind uit te lokken.

De afnamemomenten

De observatielijsten worden afgenomen op de leeftijd van 5, 10, 15, 20, 26, 32, 38, 44 maanden. De eerste 4 afnamemomenten liggen dichterbij elkaar dan de laatste vier. Dit heeft te maken met het ontwikkelingsverloop van het jonge kind. In de eerste maanden gaat de ontwikkeling sneller dan daarna. Elk afnamemoment heeft een eigen deellijst met items. Sommige items komen in de verschillende deellijsten voor omdat de periode waarin dit gedrag tot ontwikkeling komt een brede spreiding heeft.

Over het algemeen zijn de items zo op volgorde gezet dat ze ook na elkaar tot ontwikkeling komen. Dit is zeker zo als het ene gedrag voorwaardelijk is voor de ontwikkeling van het volgende gedrag. Zo zal het kind bijvoorbeeld eerst het hoofd moeten kunnen optillen in

buiklikging, voordat het ook de borst kan oprichten. (zie item 1 en 2 van *Zo Beweeg Ik*). Gedrag kan echter ook gelijktijdig tot ontwikkeling komen of er kan sprake zijn van individuele variatie. De ene peuter zal bijvoorbeeld meer van alleen spelen houden dan van samenspel, waardoor het 'ja scoort op het item 'Kan langere tijd met een activiteit of speelgoed bezig zijn' (item 51 van *Zo Doe Ik*) en 'nee' op het item 'Speelt samen met een ander kind of in een klein groepje' (item 56 van *Zo Doe Ik*), terwijl het voor een andere peuter van dezelfde leeftijd precies andersom is.

Ontwikkelingsgebieden

De lijsten zijn gebaseerd op de meest gangbare ontwikkelingstheorieën, waarop o.a. ook het van Wiechenonderzoek is gestoeld. De ontwikkeling wordt vaak opgedeeld in verschillende gebieden. *Doen, Praten & Bewegen* bestaat uit de observatielijsten *Zo Doe Ik*, *Zo Praat Ik* en *Zo Beweeg Ik*, die respectievelijk de ontwikkeling van de sociale competentie, de spraak- en taalontwikkeling en de motorische ontwikkeling in kaart brengen. Deze ontwikkelingsgebieden worden over het algemeen gezien als de meest kenmerkende voor de ontwikkeling van het jonge kind (Laurent de Angulo, 2005). Op deze manier geven de observatielijsten van *Doen, Praten & Bewegen* kindercentra de mogelijkheid om de belangrijkste vaardigheden in kaart te brengen, die representatief zijn voor een gezonde ontwikkeling.

Doen, Praten & Bewegen is gebaseerd op ontwikkelingstheorieën vanuit verschillende invalshoeken uit de ontwikkelingspsychologie, taalwetenschappen en neuropsychologie. De observatielijsten maken gebruik van een aantal ontwikkelingskenmerken die ook in het van Wiechenonderzoek terugkomen. In het van Wiechenonderzoek worden ontwikkelingskenmerken onderverdeeld in drie categorieën: 1) fijne motoriek, adaptatie, persoonlijkheid en sociaal gedrag, 2) communicatie, 3) grove motoriek. Deze indeling is gebaseerd op het model van Gesell waarin 5 ontwikkelingsvelden worden onderscheiden: 1) grove motoriek (van hoofdbalans tot lopen), 2) fijne motoriek (van kijken tot grijpen), 3) adaptatie (toegepaste motoriek), 4) taal en spraak (verbale en non-verbale communicatie), 5) persoonlijkheid en sociaal gedrag (eigen aard en mens worden tussen de mensen) (Laurent de Angulo, 2005).

Doen, Praten & Bewegen onderscheidt: 1) sociaal-emotionele ontwikkeling, 2) spraaktaalontwikkeling, 3) motorische ontwikkeling.

Zo Doe Ik bestaat uit drie deelgebieden: omgaan met de pedagogisch medewerker (en andere volwassenen), omgaan met andere kinderen en het kind zelf. *Zo Doe Ik* is gebaseerd op theorieën over hechting met als grondleggers Bowlby (1969, 1973) en Ainsworth (1978), en theorieën over communicatie, socialisatie, identiteitsontwikkeling, emotionele ontwikkeling en spelontwikkeling (Bridges, 1932; Gesell, 1950; Vermeer, 1968; Cools en Hermans, 1976; Cohen, 1976; Nikolić, 1978; Riksen-Walrave, 1989; Singer, 2006). De *Zo Doe Ik* observatielijst sluit aan bij de categorieën van de Sociale Competentie Vragenlijst (SCOL) (Joosten, 2007), die veelvuldig in het basisonderwijs wordt gebruikt. Hierdoor is het mogelijk om een doorgaande lijn in de observatie van sociale competentie te bewerkstelligen van de voorschoolse periode naar het basisonderwijs.

Zo Praat Ik is voornamelijk gebaseerd op de taaltheorieën van grondlegger Chomsky (1957), en latere taaltheoretici als Schaerlaekens en Gillis (2000) en Verrips (2000). In de lijst worden de subcategorieën taalvorm (fonologie, syntaxis en morfologie), taalinhoud (semantiek) en communicatie (pragmatiek) onderscheiden. Bij de handelingssuggesties is onder andere aandacht voor een rijk taalaanbod (Suikerbuik, 2009), tweetaligheid, woordenschatontwikkeling (Verhallen, 2001) en ontlukende geletterdheid (Elsäcker e.a.2005).

Zo Beweeg Ik is onder andere gebaseerd op de neuromotorische ontwikkelingstheorie van Gesell (Bilo, 1990). Naast de ontwikkeling van de grote motoriek, de fijne motoriek en adaptatie (toepassing van motoriek in het dagelijks leven), wordt de ontwikkeling van het lichaamsbesef (Valley, 1994) en sensomotorische ontwikkeling (Piaget, 1972) onderscheiden.

De scheidslijn tussen de verschillende ontwikkelingsgebieden is echter niet altijd scherp. In *Doen, Praten & Bewegen* zit soms dan ook een overlap tussen de verschillende observatielijsten. Zo komen vragen over communicatie bijvoorbeeld voor bij zowel *Zo praat Ik* en *Zo Doe Ik*.

Voorbeeld van een item uit zowel Zo Praat Ik als Zo Doe Ik:

Gebruikt een woord om iets duidelijk te maken of de aandacht van de pedagogisch medewerker ergens op te richten (bv. 'die', 'happie', 'baby')

Naast de overlap tussen de drie ontwikkelingsgebieden, bestaat er ook overlap met ontwikkelingsgebieden die hier niet specifiek worden benoemd. Zoals bijvoorbeeld de spelontwikkeling die terugkomt in *Zo Doe Ik*, of de verstandelijke ontwikkeling, die impliciet in alle drie de lijsten aan de orde komt. Veel van het denken van het jonge kind zien we immers terug in gedrag, taal en spel. Denk bijvoorbeeld aan een kind dat aan de pedagogisch medewerker vertelt wat het heeft meegemaakt (item 43 van *Zo Praat Ik*). Hiervoor moet het kind zich een innerlijke representatie kunnen vormen van wat er gebeurd is en deze in woorden omzetten. Dit vereist een aantal complexe cognitieve processen, die het kind zich in de loop van de peuterschool eigen maakt.

Doorgaande lijn naar het basisonderwijs

Met het oog op een doorgaande leerlijn van de voorschoolse periode naar de vroegschoolse periode heeft de SLO binnen de leerlijnen taal, rekenen en sociaal-emotionele ontwikkeling doelen opgesteld. In deze doelen wordt aangegeven wat er verwacht wordt van een kind van vier jaar dat op de basisschool gaat starten. Hierbij valt op dat hierbij in mindere mate vaardigheden (wat men verwacht dat het kind al kan en weet) worden geformuleerd, maar vooral wordt aangegeven dat verwacht wordt dat het kind heeft kennism gemaakt of ervaring heeft opgedaan met bepaalde onderdelen van het ontwikkelingsdomein. Zo staat in de leerlijn Rekenen bijvoorbeeld: "Voor aanvang van groep 1 heeft de leerling minimaal ervaring opgedaan met het noemen van namen van telwoorden (in liedjes, prentenboekjes)." De leerlijnen zijn daarmee vooral bedoeld als richtlijn voor kindercentra, aan de hand waarvan zij kunnen bepalen welke activiteiten zij in hun programma zouden moeten opnemen en welke doelen zij kunnen stellen.

Bij de leerlijn taalontwikkeling wordt een onderverdeling gemaakt tussen mondelinge taalontwikkeling, ontluikende geletterdheid en taalbeschouwing. Op het gebied van de mondelinge taalvaardigheid worden een aantal vaardigheden genoemd die kinderen zich al eigen hebben moeten gemaakt bij de start van de basisschool. Deze vaardigheden komen in grote lijnen overeen de items van *Zo Praat Ik*. Op het gebied van ontluikende geletterdheid en taalbeschouwing, gaat het vooral om het hebben opgedaan van ervaringen (bijvoorbeeld met boeken, letters en schrift) of het nog ontdekken (bijvoorbeeld van de relatie tussen klanken en letters). Omdat het hier niet gaat om opgedane vaardigheden zijn deze niet opgenomen in de observatielijsten, maar komen ze wel aan de orde in de handelingsuggesties.

De leerlijn Rekenontwikkeling is onderverdeeld in Getallen, Meten en Meetkunde. Voor de startende kleuters wordt voor alle onderdelen in deze leerlijn als doel gesteld dat ze er ervaring mee hebben opgedaan. Vaardigheden worden hier dus nog niet verwacht. In *Doen, Praten & Bewegen* wordt de rekenontwikkeling niet als apart gebied onderscheiden. Wel komen de enkele aspecten van de rekenontwikkeling in *Doen, Praten & Bewegen* naar voren als vaardigheden, met name in *Zo Praat Ik* en *Zo Beweeg Ik*. Andere aspecten komen vooral naar voren in de handelingssuggesties.

Voorbeelden van vaardigheden bij de spraaktaalontwikkeling zijn het benoemen, bijvoorbeeld van getallen hoeveelheden of plaatsen (in, onder, op), en het gebruik van tijd in zinnen. Iets navertellen dat gebeurd is of gaat gebeuren, en het maken van samengestelde zinnen, vereist tijdsbesef. Een voorbeeld hiervan is item 55 van de observatielijst *Zo Praat Ik*: Gebruikt bijzinnen met 'als', 'als..dan', 'toen' en 'omdat' (bijv. 'ik heb ge-eet en toe televisie gekijkt', als Niels zijn voet stuk is, dan kan hij niet lopen' of 'als ik vier ben dan ga ik van de grote glijbaan'). Met betrekking tot de motoriek komen verschillende aspecten van het domein meetkunde uit de leerlijn naar voren. Ruimtelijke oriëntatie is te zien in de items behorende bij 'Lichaamsbesef', een subonderdeel van *Zo Beweeg Ik* en construeren komt aan de orde bij de subonderdelen *Fijne motoriek* en *Adaptatie*.

Tot slot is er de leerlijn Sociaal-emotionele ontwikkeling. Hier worden de deelgebieden Ontwikkeling van zelfstandigheid, Sociaal gedrag en Werkhouding en concentratie onderscheiden. De doelen die in deze leerlijn worden benoemt komen globaal terug als vaardigheden in *Zo Doe Ik*. In de leerlijn sociaal-emotionele ontwikkeling staat bijvoorbeeld in de doelen bij 'Werkhouding en concentratie' voor aanvang van groep 1: Het kind kan rustig werken gedurende een kortdurende periode. In *Zo Doe Ik* is dit doel te vergelijken met item 51: Kan langere tijd met een activiteit of speelgoed bezig zijn.

Welbevinden meten

Stichting HKZ (Harmonisatie Kwaliteitsbeoordeling in de Zorgsector) stelt kwaliteits- en veiligheidsnormen op voor onder andere de kinderopvang. Aan deze normen is het HKZ-keurmerk verbonden. Een organisatie met dit keurmerk heeft een goed werkend kwaliteitssysteem. Om gecertificeerd te worden met het HKZ-keurmerk, moeten kinderopvangorganisaties aantonen dat ze voortdurend werken aan verbetering van de zorg- en dienstverlening. Hiertoe worden onder andere tevredenheidsmetingen onder ouders gehouden en dient het welbevinden te worden vastgesteld bij de kinderen in de opvang.

Welbevinden is echter een lastig begrip, dat zich moeilijk laat beschrijven in concreet waarneembaar gedrag. Bij de beschrijving van welbevinden wordt vaak uitgegaan van de zes fundamentele behoeften van de mens zoals die beschreven zijn door Maslow (1982).

Welbevinden betekent dan dat aan alle fundamentele behoeften (lichamelijke behoeften, behoefte aan veiligheid, behoefte aan liefde en het gevoel ergens bij te horen, behoefte aan respect, behoefte om te weten en te begrijpen, behoefte aan zelfactualisatie) wordt voldaan. Ten einde te komen tot concreet observeerbaar gedrag, waaraan je kunt aflezen dat een kind zich op zijn gemak en prettig voelt in de kinderopvang en waarmee dus het welbevinden van kinderen in de kinderopvang vastgesteld kan worden, zijn verschillende veel gebruikte omschrijvingen naast elkaar gelegd. Hieruit is een omschrijving van gedrag afgeleid dat een weerslag is van welbevinden en waarbij de subjectiviteit zoveel mogelijk is vermeden. Er is sprake van welbevinden, wanneer een kind in het kindercentrum:

- Plezier beleeft aan het doen van dingen
- Plezier beleeft aan contact met anderen

- Ontspannen reageert op gebeurtenissen
- Ontspannen reageert op de omgeving
- Openstaat voor nieuwe ervaringen ,
- Exploratief is
- Een positieve houding heeft in contact met anderen
- Weerbaar is
- Emoties kan uiten
- In staat is emoties te reguleren (met hulp)

Aan de hand van de bovenstaande omschrijvingen van gedrag, zijn een aantal items van *Zo Doe Ik* geselecteerd. Deze items geven samen een indicatie voor het welbevinden van het kind.

Hierbij wordt onderscheid gemaakt in welbevinden van het kind zelf (10, 18, 38, 40, 47, 48, 50, 51, 67, 70, 71), welbevinden van het kind in relatie tot andere kinderen (4, 20, 25, 30, 37, 45, 53, 56, 60, 65) en welbevinden van het kind in relatie tot de pedagogisch medewerker (3, 6, 9, 11, 19, 26, 42, 49, 54, 63, 69, 73, 74).

Ontwikkelingsgerichte benadering

In de handleiding van *Doen, Praten & Bewegen* worden de handelingssuggesties bij elk afnamemoment van de drie ontwikkelingsgebieden ingeleid met informatie over de bedoelde periode. Inzicht in het normale ontwikkelingsverloop wordt hierdoor bij pedagogisch medewerkers verbeterd. De pedagogisch medewerkers kunnen zo beter aansluiten bij de ontwikkelingsfase van een kind en inspelen op waar het kind aan toe is.

Doen, Praten & Bewegen staat een ontwikkelingsgerichte benadering van kinderen voor die gebaseerd is op de sociale leertheorie van Vygotsky. Het kind zelf heeft een actieve rol en inbreng in zijn ontwikkeling en komt vooral goed van de grond binnen een rijke leeromgeving waar kinderen actief betrokken zijn, en uitgedaagd en ondersteund worden om te leren (Barnett, 2008). De kans hierop is het grootst wanneer activiteiten aansluiten bij de 'zone van naaste ontwikkeling' van het kind. Op deze manier kan de pedagogisch medewerker de ontwikkeling ondersteunen en een stap verder brengen.

Om te leren is het belangrijk dat kinderen zich betrokken voelen bij wat ze doen. Spel is daarom een goede ingang om de ontwikkeling te stimuleren. Spel impliceert immers plezier en intrinsieke motivatie. Het voegt aan het bekende steeds iets nieuws toe. Volgens Vygotsky dient het spel voor het oefenen van vaardigheden, zodat deze overgaan van de *zone van naaste ontwikkeling* naar de *zone van actuele ontwikkeling* (Delfos, 1999).

Bij de handelingssuggesties van *Doen, Praten & Bewegen* is veel aandacht voor het tempo waarin het kind nieuwe ervaringen kan verwerken. Afstemming van de pedagogisch medewerker op het kind moet voorkomen dat het kind overprikkeld wordt.

Voorbeeld van een handelingssuggestie:

Voor een baby is alles nieuw. Overlaad hem niet met nieuwe indrukken. Geef hem rustig de tijd om nieuwe informatie op zich te laten inwerken. Zorg dat je actieve momenten afwisselt met rust, zodat de baby de kans krijgt om bij te tanken.

Interactie

De hoofdstukken uit de handleiding met handelingssuggesties zijn erop gericht dat pedagogisch medewerkers interactie met kinderen uitlokken en hen stimuleren een eigen inbreng te hebben. Door interactie uit te lokken brengt de pedagogisch medewerker de kinderen steeds een stapje

verder in hun ontwikkeling. Voor een kwalitatief goede interactie tussen kinderen en pedagogisch medewerkers heeft de pedagogisch medewerker vaardigheden nodig om een veilige, ondersteunende en stimulerende omgeving voor het kind te creëren.

Er zijn daarom verschillende soorten aanwijzingen opgenomen voor de pedagogisch medewerkers in een aparte paragraaf bij de handelingsuggesties bij elk afnamemoment en ontwikkelingsgebied. Belangrijk onderdeel van de interacties is een positieve relatie met het kind. Hierbij wordt gebruik ook gemaakt van principes van de gedragstheorie, waarbij gewenst gedrag wordt beloond met positieve aandacht van de pedagogisch medewerkers.

De volgende interactievaardigheden worden onderscheiden:

- Emotionele ondersteuning:

De pedagogisch medewerker is gericht op het kind en laat merken dat zij emotioneel betrokken is bij hem en vertrouwen heeft in zijn gedrag. Het kind voelt dat hij bij de pedagogisch medewerker terecht kan. De pedagogisch medewerker helpt het kind zijn gevoelens op te vangen en te uiten.

- Informatie en uitleg geven:

De pedagogisch medewerker verwoordt en benoemt wat ze doet, waar het kind mee bezig is, wat het hoort, ziet, doet en voelt en wat er geweest is en gaat komen. Ze geeft het kind informatie die het nodig heeft om zijn gedrag op een situatie of een taak te kunnen afstemmen of om zijn kennis en vaardigheden te ontwikkelen. Met behulp van deze informatie leert het kind de wereld begrijpen. Informatie en uitleg kan de pedagogisch medewerker verbaal geven, maar ook non-verbaal. Bijvoorbeeld door een handeling voor te doen of door een voorwerp aan te wijzen.

- Structuur bieden en grenzen stellen:

De pedagogisch medewerker zorgt ervoor dat de situatie voor het kind duidelijk is en zij ordent de omgeving. Dit doet ze door structuur in tijd (dagindeling), in inrichting en het aanbod van materiaal, en in de activiteiten aan te brengen. Het kind weet waar het aan toe is en kan zijn gedrag beter afstemmen op de situatie en durft meer te ondernemen. De pedagogisch medewerker beïnvloedt het gedrag van het kind door het gewenste gedrag te belonen en daarbij te zeggen wat het kind goed doet. Zo nodig stelt zij grenzen door aan te geven welk gedrag van het kind ongewenst is en vertelt hierbij waarom.

- Afstemming of Respect voor autonomie:

De pedagogisch medewerker laat merken dat zij vertrouwen heeft in de mogelijkheden van het kind. Dat zij het kind voor vol aanziet en erkent dat het kind eigen ideeën en wensen heeft. Zij geeft het kind de kans om zelf dingen te ontdekken en te doen. Ze steunt het kind op het moment dat het kind dat nodig heeft. Ze laat het kind ongestoord bezig zijn op het moment dat het kan. Wat de pedagogisch medewerker zegt en hoe ze het zegt, klopt met wat zij doet en bedoelt. Zij is consequent in haar handelen, voorspelbaar in haar gedrag en duidelijk in haar taal. Zij sluit aan bij het ontwikkelingsniveau, de interesse en de belevingswereld van het kind.

Aansluiting VVE-programma's

Nap-Kolhoff et al (2008) vonden in hun onderzoek naar de effectiviteit van centrumgerichte programma's op het gebied van Voor- en Vroegschoolse educatie onder andere dat het gebruik van observatie- en toetsinstrumenten de effectiviteit van programma's vergroot. Ze stellen dat het van groot belang is om een observatie-instrument te gebruiken om de ontwikkeling in de is gaten te houden, zodat op grond van de gegevens de ontwikkeling op de juiste manier begeleid en gestimuleerd kan worden.

In de handleiding van *Doen, Praten & Bewegen* wordt voor de VVE-programma's *Kaleidoscoop*, *Piramide*, *Puk & Ko* en *Startblokken van de basisonwikkeling* beschreven hoe de uitgangspunten van elk programma aansluiten bij *Doen, Praten & Bewegen*, en hoe de in *Doen, Praten & Bewegen* beschreven leidstervaardigheden, activiteiten en handelingssuggesties aansluiten bij de verschillende VVE-programma's.⁴

De doelstelling van het totaalprogramma voor kinderdagverblijven, Uk & Puk, is gebaseerd op *Doen, Praten & Bewegen*. Het wordt dan ook aanbevolen om *Doen, Praten & Bewegen* bij dit programma te gebruiken. *Doen, Praten & Bewegen* kan echter ook gebruikt worden in combinatie met andere VVE-programma's.

---

⁴ De doelstelling van het totaalprogramma voor kinderdagverblijven, Uk & Puk (2009), is gebaseerd op *Doen, Praten & Bewegen*. Het wordt dan ook aanbevolen om *Doen, Praten & Bewegen* bij dit programma te gebruiken. *Doen, Praten & Bewegen* kan echter ook gebruikt worden in combinatie met andere VVE-programma's.

5. Conclusie

Dit artikel behandelt de drie vragen die in de eerste paragraaf zijn gesteld waarna wordt afgesloten met een discussie en aanbevelingen.

1. Op welke theoretische uitgangspunten is *Doen, Praten & Bewegen* gebaseerd?

In de voorgaande paragrafen is uiteengezet dat *Doen, Praten & Bewegen* gebaseerd is op recente en gangbare pedagogisch en ontwikkelingspsychologische theorieën.

Doen, Praten & Bewegen sluit naadloos aan op het model van Riksen-Walraven (2004), dat door het Nederlands Consortium Kindercentra (NCKO) wordt gehanteerd. In dit model worden de factoren beschreven die de pedagogische kwaliteit van een kindercentrum bepalen en die van invloed zijn op het welbevinden en de ontwikkeling van kinderen in de kinderopvang.

Met name de proceskwaliteit, bestaande uit de factoren ruimte/meubilering, taal, activiteiten, interacties en programma wordt in *Doen, Praten & Bewegen* uitgewerkt in praktische adviezen voor op de werkvloer.

De werkwijze *Doen, Praten & Bewegen* volgt de stappen van het model planmatig werken (van der Leij, Kool en Linde-Kaan, 1993) om de ontwikkeling van een kind doelgericht te begeleiden. Om de ontwikkeling te volgen zijn de observatielijsten *Doen, Praten & Bewegen* ontwikkeld die concreet observeerbaar gedrag in kaart brengen. Uitgangspunt hierbij is dat het een kind in de loop van de ontwikkeling zijn mogelijkheden van functioneren uitbreid en daardoor nieuw of ander gedrag laat zien (Laurent de Angulo, 2005). In de items van de observatielijsten is dit beschreven als gedrag dat in kindercentra door pedagogisch medewerkers geobserveerd kan worden. De categorieën en subcategorieën, die in de observatielijsten worden gebruikt, zijn gebaseerd op de categorieën die in de meest gangbare ontwikkelingspsychologische theorieën over de sociaal-emotionele, taal- en motorische ontwikkeling worden genoemd. Hierdoor sluiten de observatielijsten onder andere aan bij de verschillende ontwikkelingskenmerken die ook in het van Wiechenonderzoek worden bekeken, het screeningsonderzoek dat op de consultatiebureaus in Nederland wordt afgenomen.

Het doel van *Doen, Praten & Bewegen* is dat pedagogisch medewerkers met behulp van de uitkomst van de observatielijsten activiteiten kunnen laten aansluiten bij wat het kind al kan en het een stap verder te brengen in zijn ontwikkeling. De werkwijze van *Doen, Praten & Bewegen* is hiermee gebaseerd op de principes van de sociale leerpsychologie. In de handleiding van *Doen, Praten & Bewegen* worden zogenaamde *handelingssuggesties* gegeven waarmee pedagogisch medewerkers hier in de praktijk vorm aan kunnen geven. Deze handelingssuggesties sluiten aan bij de eerder genoemde factoren van pedagogische proceskwaliteit (Riksen-Walraven, 2004).

Implementatie van *Doen, Praten & Bewegen* in kindercentra kan dus een bijdrage leveren aan het verbeteren van de pedagogische kwaliteit, mits de werkwijze wordt uitgevoerd zoals bedoeld. Deelname aan de training vergroot de kans op een juiste implementatie en toepassing van de werkwijze en helpt op die manier mee om de doelstellingen van de werkwijze te behalen.

2. Sluit de werkwijze aan bij recente opvattingen over pedagogische kwaliteit in kindercentra en ontwikkelingsstimulering van kinderen in de voorschoolse periode?

Om deze vraag te beantwoorden is in het artikel is onderzocht hoe *Doen, Praten & Bewegen* aansluit bij de uitgangspunten van het Nederlands Consortium Kinderopvang, het Pedagogisch Kader Kindercentra 0-4 (Singer, Kleerekoper, 2009) en de Harmonisatie Kwaliteitsbeoordeling in de Zorgsector (HKZ) aangaande pedagogische kwaliteit. Daarnaast is gekeken naar hoe *Doen,*

Praten & Bewegen aansluit bij recent onderzoek naar de effectiviteit van programma's die als doel hebben de ontwikkelingskansen van kinderen te vergroten en hoe de observatielijsten aansluiten bij de ontwikkelingslijnen van het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling SLO.

Wat betreft de pedagogische kwaliteit richt *Doen, Praten & Bewegen* zich met name op het verbeteren van de proceskwaliteit (bestaande uit: ruimte/meubilering, taal, activiteiten, interacties en programma) van kindercentra, zoals dat door het NCKO wordt gedefinieerd. Hoe belangrijk dit is, blijkt uit het feit dat het NCKO in 2008 opnieuw een daling heeft geconstateerd van de algemene proceskwaliteit van de kinderopvang. In de training, de achtergrondinformatie en de handelingsadviezen van de werkwijze gaat veel aandacht uit naar het onderdeel 'interacties', dat over het algemeen gezien wordt als kern van de pedagogische kwaliteit. Wat betreft het pedagogisch kader is de aansluiting meer algemeen van aard. In het pedagogisch kader staan globaal geformuleerde uitgangspunten die door hun algemeenheid gemakkelijk aansluiten bij *Doen, Praten & Bewegen*. Daarnaast wordt in het pedagogisch kader benadrukt dat de dagelijkse routinematige activiteiten of verzorgingsmomenten, naast spelactiviteiten, volop kansen bieden voor het stimuleren van de ontwikkeling. Dit komt terug in de handleidingen en de training van *Doen, Praten & Bewegen* en is in praktische voorbeelden uitgewerkt.

Tot slot is gekeken naar de normen die gesteld worden door de Stichting HKZ. In kinderopvang is het mogelijk een kwaliteitskeurmerk te behalen. Hiertoe dient de organisatie een goed werkend kwaliteitssysteem te hebben, waarvan tevredenheidsmetingen onderdeel uitmaken. Bij jonge kinderen bestaat dit uit het vaststellen van het welbevinden van het kind in de kinderopvang. Items om het welbevinden vast te stellen kunnen worden geselecteerd uit de observatielijst Sociale Competentie *Zo Doe Ik*, die deel uitmaakt van *Doen, Praten & Bewegen*. Op die manier kan *Doen, Praten & Bewegen* een bijdrage leveren aan het kwaliteitssysteem van de kinderopvang.

Doen, Praten & Bewegen heeft onder andere als doel om gastouders of pedagogisch medewerkers te ondersteunen in het stimuleren van de ontwikkeling van kinderen tussen de nul en 4 jaar. Uit literatuur blijkt dat een aantal factoren bepalend zijn in het vergroten van de ontwikkelingskansen van kinderen (Center on the Developing Child, Harvard University, 2011). Een deskundige groepsleiding; een taalrijke omgeving; een leeftijdsadequaat programma en stimulerende materialen in een kindveilige setting; warme, responsieve interacties tussen groepsleiding en kinderen en een hoog consistent niveau van betrokkenheid bij de kinderen zijn factoren waarin ook in *Doen, Praten & Bewegen* aandacht wordt besteed. Scholing en coaching van pedagogisch medewerkers is hierbij voorwaardelijk om deskundigheid van de groepsleiding te garanderen.

VVE-programma's zijn bedoeld om doelgericht de ontwikkeling van kinderen in de voor- en vroegschoolse periode te stimuleren. In de handleidingen van *Doen, Praten & Bewegen* wordt aangegeven hoe de activiteiten van de verschillende VVE-programma's ingezet kunnen worden om de ontwikkeling op een bepaald gebied te stimuleren.

Daarnaast is gekeken hoe *Doen, Praten & Bewegen* aansluit bij de leerlijnen van het primair onderwijs. Het SLO heeft voor de leerlijnen taal, rekenen en sociaal-emotionele ontwikkeling beschreven wat men verwacht aan vaardigheden van een leerling van vier jaar voor aanvang van groep 1 van de basisschool. Hierbij valt echter op dat in mindere mate wordt beschreven wat een kind al zou moeten kunnen, en in grotere mate wordt beschreven met welke aspecten van het ontwikkelingsdomein het kind ervaring heeft opgedaan of kennis zou moeten hebben

gemaakt. De items van de observatielijsten *Doen, Praten & Bewegen* gaan altijd uit van vaardigheden die het kind al beheerst en niet van ervaringen opdoen of het kennis maken met aspecten uit een ontwikkelingsdomein. Inhoudelijk sluiten de observatielijsten van *Doen, Praten & Bewegen* en de leerlijnen van het SLO in grote lijnen wel op elkaar aan, maar er is sprake van een andere invalshoek. Het verschil is er vooral in gelegen dat in de leerlijn ook zaken staan die bij *Doen, Praten & Bewegen* in de handelingssuggesties als advies worden gegeven om de ontwikkeling op een bepaald gebied te stimuleren of uit te breiden.

3. *Kan Doen, Praten & Bewegen een bijdrage leveren aan vroegtijdige signalering van ontwikkelingsproblemen?*

Kindercentra krijgen binnen veel gemeenten een functie toebedeeld als vindplaats voor het vroegtijdig signaleren van ontwikkelingsproblemen (wet op de jeugdzorg, 2005). Met behulp van *Doen, Praten & Bewegen* kan objectieve informatie over de ontwikkeling van een kind verzameld worden, waardoor een kindercentrum dat werkt met *Doen, Praten & Bewegen* een bijdrage kan leveren aan vroegtijdige signalering. Benadrukt moet worden dat met *Doen, Praten & Bewegen* de ontwikkeling zichtbaar gemaakt kan worden, maar er geen sprake is van een diagnostisch instrument. Het invullen van de observatielijst kan leiden tot het signaleren van opvallendheden in de ontwikkeling, waarna het kindercentrum de ouders kan adviseren voor verder onderzoek naar een externe deskundige te gaan. De ouders zijn uiteindelijk verantwoordelijk voor wat zij met eventuele signalen van het kindercentrum doen.

Discussie en aanbevelingen

In het voorgaande is theoretisch onderbouwd dat *Doen, Praten & Bewegen* een bijdrage kan leveren aan de verbetering van de pedagogische kwaliteit in kindercentra en aan het vergroten van de ontwikkelingskansen het welbevinden van kinderen. De werkwijze is gericht op het ondersteunen van het planmatig werken aan de ontwikkeling van kinderen in kindercentra en de materialen bieden handvatten om de ontwikkeling van individuele kinderen in kaart te brengen en te stimuleren. Implementatie valt of staat echter met de uitvoering op de werkvloer. Doordat de materialen in samenwerking met de praktijk zijn ontwikkeld, is er veel aandacht geschonken aan de bruikbaarheid van de observatielijsten en de handelingssuggesties op de werkvloer. Dit maakt pedagogisch medewerkers *Doen, Praten & Bewegen* gemakkelijk zelf kunnen uitvoeren en kunnen integreren in hun dagelijkse werkzaamheden. De werkwijze is daardoor toegankelijk en brengt minimale kosten met zich mee. Ondanks de toegankelijkheid van de werkwijze zal er ook aandacht moeten zijn voor randvoorwaarden, zoals de beschikbare tijd voor de groepsleiding om te observeren, handelingsplannen te maken, te evalueren en contact met ouders te onderhouden.

De uitvoering zal echter met name bepaald worden door de deskundigheid van de pedagogisch medewerkers op de werkvloer. Training is daarom een voorwaarde voor een juiste en doeltreffende uitvoering van de werkwijze. De training draagt bij aan het vergroten van kennis en inzicht bij pedagogisch medewerkers op het gebied van ontwikkeling, observeren en planmatig werken en ondersteunt de juiste implementatie van *Doen, Praten & Bewegen*.

Ook is uiteengezet hoe het werken met de observatielijsten van *Doen, Praten & Bewegen* kan bijdragen aan vroegtijdige onderkenning van ontwikkelingsstoornissen. Samenwerken met ouders is hierbij cruciaal. Zij zijn immers degenen die beslissen over hun kind. Dit betekent dat pedagogisch medewerkers naast hun pedagogische deskundigheid ook over goede communicatieve vaardigheden moeten beschikken. Ook hier kan training cruciaal zijn.

Met toestemming van ouders is het mogelijk dat ook anderen, buiten de ouders en het kindercentrum, profiteren van de informatie die wordt verkregen door het invullen van de observatielijsten. De observatielijsten kunnen worden overgedragen aan de basisschool wanneer een kind 4 jaar wordt. De school krijgt hierdoor een beeld van het ontwikkelingsverloop van de nieuwe leerling en kan inspelen op het ontwikkelingsniveau waarmee het kind de basisschool binnenkomt.

In overleg met ouders zouden kindercentra ook aanvullende informatie kunnen geven over de ontwikkeling van individuele kinderen aan consultatiebureau wanneer dat gewenst is. Met name omdat de observatielijsten makkelijk aansluiting vinden bij verschillende ontwikkelingskenmerken van het van Wiechenonderzoek kunnen consultatiebureaus op deze manier beter gebruik kunnen maken van de informatie van kindercentra bij vroegtijdige onderkenning van ontwikkelingsproblemen. Deze mogelijkheid zou nader verkend kunnen worden.

Literatuurlijst

Appel, R. & A. Vermeer (2000). Tweede-taalverwerving en simultane taalverwerving. In S. Gillis & A.M. Schaerlaekens (red.). *Kindertaalverwerving. Een handboek voor het Nederlands*. Groningen: Martinus Nijhoff.

Bacchini, S., T. Boland, M. Hulsbeek, H. Pot & M. Smits (2005). *Duizend-en-een-woorden. De allereerste Nederlandse woorden voor anderstalige peuters en kleuters*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling (SLO).

Barnett, W.S., K. Jung, D. Yarosz, J. Thomas & A. Hornbeck, R. Stechuk & S. Burns (2008). *Educational effects of the Tools of the Mind curriculum: A randomized trial*. Early Childhood Research Quarterly, Volume 23, Issue 3, 3rd Quarter 2008, Pages 299-313.

Bilo R.A.C., H.W.A. Voorhoeve, J.M. Koot (1999). *Kind in ontwikkeling. Een handreiking bij de observatie van jonge kinderen*. Maarsse: Elsevier gezondheidszorg.

Blok, H. & P. Leseman (2004). Effectiviteit van voor- en voorschoolse educatie. In: P. Leseman en A. van der Leij (red.). *Educatie in de voor- en vroegschoolse periode*. Baarn: HBUitgevers.

CBS (2009). *Jaarboek onderwijs in cijfers (2e editie)*. CBS.

CBS (2010). *Webmagazine, maandag 18 oktober 2010*. CBS.

CED-Groep (2005), Projectgroep Jonge Risiscokind. "Rakkertjes" Rotterdamse aanpak jonge kinderen in de kinderopvang. *Begeleidersdraaiboek basisjaar*. Rotterdam: CED-Groep.

CED-Groep (2010). *Uk & Puk Gebruikswijzer*. Tilburg: Uitgeverij Zwijsen.

CED-Groep (2008). *Zo Beweeg Ik. Observatielijst Motoriek voor baby's en peuters*. Rotterdam: CED-Groep.

CED-Groep (2008). *Zo Beweeg Ik. Handleiding Observatielijst Motoriek voor baby's en peuters*. Rotterdam: CED-Groep.

CED-Groep (2006). *Zo Doe Ik. Observatielijst Sociale Competentie voor baby's en peuters*. Rotterdam: CED-Groep.

CED-Groep (2006). *Zo Doe Ik. Handleiding Observatielijst Sociale Competentie voor baby's en peuters*. Rotterdam: CED-Groep.

CED-Groep (2008). *Zo Praat Ik. Observatielijst Spraaktaalontwikkeling voor baby's en peuters*. Rotterdam: CED-Groep.

CED-Groep (2008). *Zo Praat Ik. Handleiding Observatielijst Spraaktaalontwikkeling voor baby's en peuters*. Rotterdam: CED-Groep.

Center of the Developing Child at Harvard University (2007). A Science-Based Framework for Early Childhood Policy: Using Evidence to Improve Outcomes in Learning, behavior, and Health for Vulnerable Children. <http://www.developingchild.harvard.edu>

Delfos M. (2003). *Ontwikkeling in vogelvlucht. Ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

ECO 3 (2011). *Factsheet Kwaliteit kinderopvang in Nederland*. www.eco3.nl

Gevers Deynoot-Schaub, M.J.J.M., R.G. Fukkink, J.M.A. Riksen-Walraven, R.E.L. de Kruif, K.O.W. Helmerhorst, & L.W.C. Tavecchio (2009). *De NCKO Kwaliteitsmonitor*. Amsterdam: SWP.

Goorhuis-Brouwer S.M. (2005). *Een stevig fundament. Over de vroegkinderlijke ontwikkeling en opvoeding, met een extra accent op taalontwikkeling*. Utrecht: De Tijdstroom.

- Harskamp, E. (2004). Implementatie van vroege educatieve interventies. In: P. Leseman en A. van der Leij (red.). *Educatie in de voor- en vroegschoolse periode*. Baarn: HBUitgevers.
- Herschkowitz N., E.Chapman Herkowitz (2003). *Breintjes van kleintjes. Ontwikkeling van gedrag en vaardigheden van baby's, peuters en kleuters*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwerzijds.
- HKZ www.hkz.nl
- Groot, W., H. Maassen van den Brink, S. Dobbeltstein & N. van Mierlo (2001). *The economics of early childhood education*. Parijs: OECD
- IJzendoorn, R. van, L.W.C. Tavecchio, & J.M.A. Riksen-Walraven (2004). *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Joosten, F. (2007). *Een maat om op te bouwen. Sociale competentie meten voor het basisonderwijs*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Kohnstamm R. (2002), *Kleine ontwikkelingspsychologie I. Het jonge kind*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Kool E. en Leij A. van der (1988). *Basisdraaiboek Planmatig werken*. 's Hertogenbosch: KPC
- Kruif, R.E.L. de, J.M.A. Riksen-Walraven, M.J.J.M. Gevers Deynoot-Schaub, K.O.W. Helmerhorst L.W.C. Tavecchio, & R.G. Fukkink (2009). *Pedagogische kwaliteit van de opvang voor 0- tot 4-jarigen in Nederlandse kinderdagverblijven in 2008*. Amsterdam/Nijmegen: NCKO.
- Laurent de Angulo M.S., E.A. Brouwers-de Jong, J.F.M. Bijlsma-Schlösser, A.M.W. Bulk-Bunschoten, J.H. Pauwels, I. Steinbuch-Linstra (2005). *Ontwikkelingsonderzoek in de jeugdgezondheidszorg. Het Van Wiechenonderzoek. De Baecke-Fassaert Motoriektest*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Leseman, P. (2002). *Onderzoek in de voor- en vroegschoolse periode: trends en nieuwe vragen*. Den Haag: NWO/PROO
- Leseman, P. & Blok, H. (2004). *Effectiviteit van voor- en vroegschoolse educatie*. In P. Leseman & A. Van der Leij (Eds.), *Educatie in de voor- en vroegschoolse periode* (pp. 133-147). Baarn: HB Uitgevers.
- Leseman, P. (2007). Achterstandenbeleid: voorbij de voor- en vroegschoolse periode. In: P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij, J.C.I. De Pree (red). *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*, 113-130. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- McCain H.M.N., J.F. Mustard, K. McCuaig (2011). *Early years. Study 3*. Toronto: MWMFF.
- Mutsaers K. en M. de Baat (2010). *Wat werkt bij onderwijsachterstanden?* www.nji.nl
- Nap-Kolhoff, E., T. van Schilt-Mol, M. Simons, L. Sontag, R. van Steensel, dr. T. Vallen (2008). *VVE onder de loep. Een studie naar de uitvoering en effectiviteit van voor- en vroegschoolse educatieve programma's*. Tilburg: IVA/Babylon.
- National Scientific Council on the Developing Child (2007). *The Science of Early Childhood Development*. <http://www.developingchild.net>
- Netelenbos J.B. (2000). *Motorische ontwikkeling van kinderen. Handboek 2: theorie*. Amsterdam: Boom.
- Nulft, D. van den & M. Verhallen (2002). *Met woorden in de weer. Praktijkboek voor het basisonderwijs*. Bussum: Coutinho.
- Riksen-Walraven, M. (2004) Pedagogische kwaliteit in de kinderopvang: doelstellingen en kwaliteitscriteria. In: IJzendoorn van, R. L.W.C. Tavecchio, & J.M.A. Riksen-Walraven (Eds), *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang* (pp 100-123). Amsterdam: Boom.
- Singer, E., L. Kleerekoper (2009). *Pedagogisch kader kindercentra 0-4 jaar*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.

- SLO (2009). *Rekenen en wiskunde Tussendoelen*. www.slo.nl
- SLO (2010). *Sociaal-emotionele ontwikkeling van het jonge kind: de doelen*. www.sloni.nl
- SLO, UvA (2010). *Taalontwikkeling van het jonge kind: de doelen*. www.slo.nl
- SLO (2011). *Taalontwikkelen in een doorgaande leerlijn. Van peutereducatie naar kleuteronderwijs*. www.slo.nl
- Suijkerbuijk, E. & F. Kuiken (2009). *Taaldoelen in de Amsterdamse voor- en vroegschoolse educatie*. Amsterdam: UVA.
- Sylva (2004). In: ECO 3. Factsheet Ouderbetrokkenheid bij voor- en vroegschoolse educatie, peuterspeelzaal en onderwijs. www.eco3.nl
- Vegt, A.L. van der, F. Studulski & J. Kloprogge (2007). *Voorschoolse voorzieningen en onderwijskansen. Review van de onderzoeksliteratuur*. Utrecht: Sardes.
- Verhallen, M. & R. Walst (2001). *Taalontwikkeling op school*. Bussum: Coutinho.
- Verhoeven, L. en C. Aarnoutse (1999). *Tussendoelen beginnende geletterdheid*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
- Wetenschappelijke State of the Art (2010) PGZ 0-3. Literatuuronderzoek Ontwikkelingsproblemen. www.kindengezin.be